

A „jika” szó értelmét (többféle értelmét is) megtaláljuk az Értelmező Szótár II. kötetében. Eszerint *nem* irodalmi, hanem népi eredetű *tájszó*, amelynek jelentése: takony, illetve taknyos (kisgyerek stb.) Gyermekkoromban a Borsod megyei Mezőkeresztesen magam is sokszor hallottam a szót bár nem ebben az értelemben, nálunk az orr váladékának pörk-szerűen, varasan megszáradó anyagát jelentette).

Lehet, hogy ez a szó Balassi korában, a XVI. században is abban az értelemben volt használatos, amelyet az *ÉtSz* is jelez. Így használta ő is, bár némileg kibővített értelemben: „taknyos” jelentésben.

Így a Ján Kloc idézte szövegrészlet a „rejtélyesnek látszó” kifejezés feloldása után a következőképpen olvasandó: (mai helyesírással) „Ebben is hazudtak mind, tisztességemnek vesztő pór, *taknyos*, *hitvány*, híres kurvájuk.” (Ti. a tisztességére, becsületére törő aljas, hitvány emberek: személység ellenségei.)

Az Eckhardt Sándor által közölt eredeti latin nyelvű levélben pedig így olvashatjuk a szöveget: „Nem hogy valami (efféle) pór, *taknyos*, *aljas*, rossz, beste kurvafi, de még az ország pásztora (királya, vezére) sem dulná (ti. dulhatná így) az én jószágomat.”

Mint láthatjuk, a keresett szó értelmileg nagyon jól beleillik Balassi szidalmazó szavai sorába. Az idézett helyeken a *fitos* (= pisze, tömpeorrú) szónak korántsem lenne az a súlyosan becsmélró, lealázó jelentése, mint a fenti értelmű *jika* szónak. (A „fentő” szó magyarázatára elfogadhatjuk a győrségi gyerekek beszédéből feljegyzett értelműt: hitvány, becsstelen, értéktelen, valaminek az alja, silányja.)²

Ábra János

Tallózások Madách Gáspár körül

A kései magyar reneszánsz-irodalomnak érdekes dokumentuma az a verses és prózai anyag, mely az ún. *Rimay–Madách-kódex*ekben maradt ránk.¹ A különálló füzetekből és lapokból a századforduló táján összeállított kolligátumok kisebb részét Radvánszky Béla Madách Gáspár verseiként,² nagyobb részét pedig Rimay János műveként tette közzé.³ Rimay műveinek kritikai kiadása munkálatai közben Eckhardt Sándor azt állapította meg, hogy a Madách Gáspár kezeírásában ránk maradt írások közt Rimay alkotásainak a száma csekély, többségük Madách Gáspár szerzeménye. Csak a *Balassa János éneke solymocskájáról* című versről állítja határozottan, hogy az nem lehet sem Rimayé, sem Madáché. Rajta kívül még 3 versről nyilatkozik óvatosan. Ezek: a *Sodomához hasonló* („szintén Madáchénak látszik”), *Pöngését koboznak* („Madách legsikerültebb verse – ha ugyan tőle való”) kezdetű és a *Bendő Panna éneke* („Madách is lehet”) című.⁴ E 4 vers közül *Balassa János énekéről* – mint a régi magyar latrikánus költészetnek *Bendő Panna éneké*-vel együtt fennmaradt emlékről – újabban Gerézy Rabán mutatta ki, hogy azt nem szabad Balassi Bálint apja számlájára írni, s bár bizonyítását nem érzi „százszázaléki kielégítőnek”, „Madách Gáspár szerzőségét” tartja valószínűnek.⁵ Míg Gerézy a *Balassa János éneket* visszaperli Madách számára, Bóta László egy dolgozatában⁶ igen érdekesen bizonygatja, hogy a *Rimay–Madách-k.* 15 szerelmes éneke nem lehet Madách Gáspár szerzeménye. (Külön vizsgálatot tart kívánatosnak az *Orvosság az dögös pestis halálban* és *A parázna életről* szóló elmélkedés – számos versbetéttel – szerzőségéről is.)

Ki írta a *Rimay–Madách-k.*-eknek azokat a darabjait, melyeket Eckhardt Sándor nem adott ki Rimay neve alatt?

² A „taknyos” kifejezésnek egy másik, átvitt értelmű – de ide is kapcsolható – jelentését olvashatjuk *Hevenesi Gábor* 1685-ben megjelent latin nyelvű ifjúsági „regénye” (az „Aucupium innocentiae...”) 1762-ből való, ismeretlen jezsuita szerzőtől származó magyar nyelvű fordításában: „Melly Poétát olvasod, jól meg-nézd elsöbben... (mert például) *nem elég töröltt orru* Násó, Titullus és Katullus...”

³ A „nem elég töröltt orru” (vagyis kissé taknyos) kifejezés értelme itt nyilván a. m.: nem elég jól nevelt, nem jó modorú, nem eléggé választékos, illetlen beszédű, tehát más szóval parlagi (póri, paraszti) magatartású, s az ilyen írótól minden jól nevelt vagy jó neveltségre törekvő keresztény ifjúnak tartózkodnia kell. (ItK 1966. 167.)

¹ OSzK quart. hung. 3245–6.

² Sztrégovai Madách Gáspár versei. ItK 1901.

³ Rimay János munkái. Bp. 1904.

⁴ Rimay János összes művei. Bp. 1955. 163, 165.

⁵ Balassa János éneke solymocskájáról. ItK 1965. 692. Gerézy dolgozatában mint műfaji problémával foglalkozik a verssel, és nem szándékozott egyéb kérdéseket tárgyalni, mint pl. a Balassa-testvérek egymás közötti vagy Madách Gáspárral való viszonyát.

⁶ A Madách–Rimay kódexek szerelmes versei. ItK 1967. 1–24.

A probléma vizsgálatát sürgette, hogy a RMKT XVII. századi sorozatunkat hamarosan sor kerül Madách Gáspár verseinek sajtó alá rendezésére. Nem szándékunk itt részletesen foglalkozni az egyes darabok aprólékos filológiai vizsgálatával, csak az eddigi vizsgálódások eredményét szeretnénk summásan ismertetni.

Feltételezhető — bár nincs rá bizonyítékunk — hogy Radvánszky azoknál a verseknél, melyeket Madách Gáspár neve alatt adott ki, a sajkókazai levéltárban talált kézirat-csomagban az egyes verseket kísérő záradékon, bevezető megjegyzésen kívül egyéb, a szerzőséget igazoló tényezők alapján is döntött, mikor Madách verseit elválasztotta a Rimayéknak vélt terméstől. A Madách versekként publikált anyagban ugyanis egyedül a *Wesselényi Ferenc uram ő nagysága nevére szerzetett versek* esetében támadhat kétségünk, mivel ez a Balassi-strófában, a végvári katona-énekek hangnemében írt szép vers témájával is kéri a többi Madách-vers közül, és verstechnikájával is jóval azok felett áll.⁷ Itt Radvánszky bizonyára azért következtette ki Madách szerzőségét és azért datálta az éneket 1646-ra, mert úgy tudta, hogy ebben az évben Madách Gáspár „élénk levelezést” folytatott a Wesselényi szolgálatában álló fiával. Költőnk azonban már évekkel 1646 előtt meghalt, a szóban forgó levelek nem a mi Madách Gáspárunk levelei.

Erre az énekre vonatkozólag némi fenntartással élve, a *Radvánszkytól* Madách Gáspár verseiként kiadott darabokat hiteles Madách verseknek tartjuk az őket kísérő szerzői megjegyzések, a bennük szereplő dátum, az egyazon levélhely, a tisztázatlan és fogalmazványban való kétszeri előfordulás, a szerzői javítgatások, valamint a Madáchra annyira jellemző verssoroknak ingadozó szótagszáma, bizonytalan ütemezése miatt. A hiteles Madách-versekhez csatolhatjuk az *O Jehova szent Istenem* kezdetű éneket is, melyet Radvánszky Rimay verseként tett közzé⁸ (Lásd Eckhardt érvelését Rimay ÓM 165.).

Ezeknek a hiteles Madách-verseknek az ismeretében, a vizsgálatukból merített tanulságok alapján igazolható a *Rimay-Madách-k.* anyaga jórésztének Madáchtól való származtatása. A kolligátumok mai állapotukban is azt mutatják, hogy Madách az egyes füzetekben általában egynemű anyagot másolt, nem keverte össze Rimaynak vagy saját magának a verseit. Az általa lemásolt versek összetartozó külön csoportját alkotják a Catoi mondások hosszabb lélekzetű fejtegetései (II. 7–16.). Ebből a tematikailag egynemű 12 versből a *Ne hid mindenkor* és a *Feleséget ne végy kezdetűk*⁹ két feldolgozásban is ránk maradtak. A *Ha te jól élsz* kezdetűnek¹⁰ 14 közös sora van a *Kronika etc.* című hiteles Madách-verssel. A versek szótagszámának széles skálájú ingadozása, a bizonytalan ütemezésszerű sorok, a gyenge rímek, a szövegen végzett simítgatások — egyéb nyelvi és stilkritikai érvek mellett — kétségtelenné teszik, hogy ezeket a fejtegetéseket Madách Gáspár írta.

Madách rövidebb formában is megpróbálkozott a Cato-féle mondások magyarításával. Az I. könyv 33 distichonát „fordította” le 4–4 soros strófákban (I. 89–95.).¹¹ Hogy ezeknek versekbe öntését is Madách végezte, az előbbiekhöz hasonló tartalmi, nyelvi, formai érveken túlmenően az is mutatja, hogy Cato I. könyve 8. distichonjának magyarítása itt ugyanazzal a szöveggel szerepel majdnem, mint a hosszabb fejtegetésben. Ebben a füzetben egyébként egy Catoi mondás hosszabb lélekzetű fejtegetése is olvasható, a *Feleséget ne végy* kezdetűnek¹² a hosszabb változata (81–83.). Közte és a rövid Cato-versek közt foglal helyet *Az hit remélendő dolgoknak állatja* kezdetű vers (I. 84–87.).¹³ Egyik strófája más változatban is ránk maradt (I. 79.). Az ének részben Pál apostolnak a zsidókhöz intézett levelét önti versbe, olyan jellegű szövegátvételekkel, mint ahogy ez a Catoi mondások esetében tapasztalható. A témát egyébként Rimay is feldolgozta az „igaz hit”-ről szóló *Nem lehet szebb dolog* kezdetű éneken.¹⁴ Nem látszik valószínűnek, hogy Rimay a témát egyszer kifogástalan technikájú versben dolgozta fel, máskor meg olyan fogyatékos technikával, hogy a számos ütemezési vétség mellett a sorok 1/4 részének szótagszáma hibás. Ez a jelenség, a két változat, a szövegen eszközölt utólagos javítgatások arra vallanak, hogy ezt a kevés költői eredetiséget felmutató, gyengén kidolgozott verset is Madách írta.

A *Rimay–Madách-k.* II. kötete 1. füzetében, a Catoi mondások hosszabb fejtegetései elé Radvánszky beragasztott egy levelet, melynek egyik oldalán *Az gonoz Aszoni alatról* címmel egy más változatból már ismert Catoi mondást, a másik oldalon pedig ennek ellenverseként *Az io Aszoni alatról* közös cím alatt két rövidebb verset olvashatunk. (II. 5–6.) Ezek közül a *Nagy Isten ajándéka* kezdetűnek egy másik változata is ránk maradt.¹⁵ Az ugyanazt a témát

⁷ Bizonyos kétséggel nézte a versnek Madáchtól való származtatását BÓTA is. Vö. i. m. 22.

⁸ RJ munkái. 139–40.

⁹ Kiad. uo. 209–12, 215–8.

¹⁰ Kiad. uo. 229–31.

¹¹ Kiad. uo. 235–45.

¹² Kiad. uo. 216–8.

¹³ Kiad. uo. 133–5.

¹⁴ ECKHARDT: RJÓM 64–5.

¹⁵ Mindkettő kiad. RADVÁNSZKY: RJ munkái. 212–3.

megszólaltató Asszony embernek szemérmességére csak egy kidolgozásban ismert.¹⁶ Benne az egynemű tizenegyes sorok az összesnek mindössze 55%-át adják, a többinek a szótagszáma 9 és 13 között váltakozik. A vers ütemezése rossz, rímei gyengék. A ragrímek mellett ilyen asszonáncokat találunk: ágai – neveli – ékesgeti – szelidíti. A versek Madách írásai.

A Cato-distichonok hosszabb fejtegetését tartalmazó füzetben olvasható az *O család világa* kezdetű¹⁷ elmélkedés 6 strófás változata, mely elé Radvánszky beragasztotta ugyanennek a versnek 8 strófás kidolgozását (II. 21–23.). A kétféle kidolgozás, a másolás közben eszközölt szerzői javítás, a szótagszámhibák (az egyöntetű tízes sorok aránya: 88%), a ragrímek mellett a gyenge asszonáncok (cselekeszel – nemzettel – gyönyörködötlet – dicsőséggel) Madách kezére vallanak.

Ebben a füzetben olvasható a 4 „kritikus” vers: *Balassa János éneke*, *Bendő Panna éneke*, a *Sodomához hasonló* és a *Pöngését koboznak* kezdetű (II. 19, 31–33.).¹⁸ Egy bokorba tartásukat mutatja, hogy Madách egyszerre másolta le őket az 1629-ből származó, kétségkívül hiteles *O Jehova szent Istenem*-mel. Verstechnikailag mind a 4 vers kezdetleges alkotás, csak az utolsó jobb valamivel. Balassa János énekében az egynemű tizenegyes sorok aránya mindössze 55%, *Bendő Panna éneke*-ben és a *Sodomához hasonló* kezdetűben pedig nem tesz ki az összesnek a felét. A rímek legnagyobb része rag- vagy képzőrim. Egy-két jól összeesengő sor (vagyon – nagyon, Panna – hanna) mellett csupa rossz asszonáncot találunk (attyafiak – származandódtak – házasságnak – paráznaságnak; matéria – marja – kina-ira – katonáira; apertúra – tisztítja – fara – világa).

A 3 verset a gyenge verstechnikán, azonos lelőhelyen, a Madách-másolatokra jellemző javítgatásokon kívül az egyéb formai és a tartalmi jegyek is szorosan egybe kapcsolják; „nemcsak műfajilag, hanem stilbelileg” is annyira rokonok, „hogy egyazon szerzőre kell gondolnunk”.¹⁹ A rokonságot és a szerző azonosságát Gerézdi csak a *Balassa János éneké*-re és a *Bendő Panna éneké*-re vonatkozólag említi és vizsgálja, de „az obszcur variációk egy témára” szerzőjét kereshetjük a *Sodomához hasonló* kezdetű ének mögött is. A nagyjából ugyanazon szó- és képkészletet azonban Madách itt nem határozottan malackodásra alkalmazta, hanem a paráználkodás és egyéb fertelmességek ostromozására.

A *Balassa János éneke* és a *Bendő Panna éneke* „vérrokonságáról”, műfaji és stílári párhuzamairól Gerézdi szólott. Az általa felhozott „filológiai érvet” még erősíthetjük. Az *Orvosság az dögös pestis halálban* ragyogó jelentésben ugyanúgy használja a *ragiado* szót, mint a *Balassa János éneke* és a Czobor Anna nevére készült 4. ének 17. sora. A szó Madách mellett bizonyító erejét azonban ennek ellenére lerontja az a tény, hogy használja azonos jelentésben Rimay is (Eckhardt, Rimay ÖM 17. sz. 7. sor; 66. sz. 189. sor), és előfordul a *Rimay – Madách-k.* 15 szerelmes versében is (*Ne gondold szerelmem* 22. sora, *ragiagasa* származéka pedig a *Szerelemtől csak kár* 6. sorában).

A *Bendő Panna éneké*-nek Madáchtól való származását mutatja egyik sorának *A parázna életéről* szóló értekezés versbetétjével való párhuzama: Csak *telhessék* nyers bölrel *hiveted*; megfelelője a 13. versbetétben: *Telhessék* eleven késsel *hivete*.²⁰ A 26. sornak *dísznő*-hasonlatára analógiaként a 36. versbetét sorát idézhetjük: Mint az *dísznő* sárral mikint mocsokos.²¹ A 33. sorban Cleopatrát emlegeti Madách, éppúgy, mint a *Sodomához hasonló* kezdetű versnek a 2. sora.

Ez utóbbinak Madáchra jellemző fordulatai: állhatatlanság *jészke* (12. sor); paráznaságnak *jékemlői* (32. sor); *hohár* (43. sor), mely hasonló rímhelyzetben a *Jó szerencsében* kezdetű versben olvasható.²² A 3. sor Semiramis királynéjáról pedig *A parázna életéről* szóló értekezésben olvashatunk.²³

Míg e 3 latrikánus vers szerzőjét Madáchban látjuk, a *Pöngését koboznak* kezdetű versben ez ellen szól az a körülmény, hogy jóval felette áll művészi hatás tekintetében a Madách verselményeknek. A kitűnő szerkezetű versből egységes hangulat árad.²⁴ A hatásos ellentétpárok, a nyelvtől pontos megjelölések (hárfazengés, sípszó, hegedűhang, kobozpengés), az epigrammatikus csattanó miatt az a kérdés merül fel az emberben, hogyan írhatott volna ilyen szép költeményt az a Madách, akinek versei, néhány kivétellel, messze az átlag alatt vannak. Ajánlatosabbnak tartjuk ezt a költeményt a Wesselényihez írttal együtt a *Rimay – Madách-k.* ismeretlen szerzőjétől származó írásának elkönyvelni.

¹⁶ Kiad. uo. 214.

¹⁷ Kiad. uo. 88–9.

¹⁸ Kiad. uo. 35–6, 127–30.

¹⁹ GERÉZDI: I. m. 690.

²⁰ RADVÁNSZKY: RJ munkái. 336.

²¹ Uo. 362.

²² Uo. 220.

²³ Uo. 347.

²⁴ Vö. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. 36–7.

Az azonos jellegű versek elkülönülő egységét alkotja a *Rimay – Madách-k.* I. kötete 2. füzetének 15 szerelmes verse (I. 31–41.).²⁵ Mikor velük kapcsolatosan kételkedünk Madách szerzőségében, döntő bizonyítéknak nem azokat a stílusbeli egyezéseket, képi és gondolati, párhuzamokat tekintjük, melyek Bóta érvelésében olyan fontos szerepet játszanak. Bármilyen meggyőzőknek tessenek ugyanis Bóta gondolati, nyelvi, stílári páralellezései, a Rimayra jellemző egyedi, vagy az általa túlságosan gyakran használt szavaknak, fordulatoknak megléte a 15 szerelmes versben és hiánya vagy jóval ritkább előfordulási aránya Madách Gáspár verseiben; a szerelmes versek és a Rimay, továbbá a Balassi-versek közti tematikai, műfaji hasonlóság, a tartalmi és formai rokonság még nem zárja ki feltétlenül, hogy ezeket a verseket Madách ne írhatta volna. Az ilyen jellegű vizsgálódások határozottabb bizonyítékokat csak akkor szolgáltatathatnának, ha Madách Gáspárnak is ismernénk legalább annyi szerelmes versét, mint amennyit ismerünk Rimaytól, Balassitól. Ezek hiányában a 15 szerelmes vers stíluszajátságait, képi, kifejezésbeli elemeit Madáchnak csak más műfajú verseivel lehet összevetni. Az istenes, oktató, elmélkedő, gondolati költészet pedig egész más szó- és képanyaggal dolgozik, mint a szerelmi. Elsősorban ezért nem fordulhatnak elő a manierista szerelmi költészet képei, kifejezései, formai elemei Madáchnak ránk maradt oeuvre-jében. De még így is megtalálható a Bótától Rimayra jellemző szöként, képként idézett példák jórésze Madáchnál is, de természetesen sokkal kisebb számban. A 15 közül az egyetlen, kissé szabadabb szájú darab pedig éppen nagyon is jellemző párhuzamot mutat a Madách szerzeményének bizonyuló latrikánus versekkel, és „A parázna életéről” szóló értekezés egyik versbetétjével.²⁶

Hogy a *Rimay – Madách-k.* szerelmes verseit valószínűleg nem Madách írta, ennek legfőbb bizonyítékát nem a Bóta által alapos utánjárással, aprólékos gondnal felhozott, első pillanatban meggyőzőnek ható példákban látjuk, hanem abban az általa is említett körülményben, hogy az a botfültű Madách, akinek alig volt ütemérzéke, aligha írhatta ezeket a kifogástalan ütemezésű, azonos szótagszámú sorokból álló metrikailag jó strófákat, melyeket a nem egyszer mesterkélten jól rimelés, egyszóval a formai kidolgozottság is jellemez. A 15 vers 309 sorában mindössze 5 esetben találunk szótaghibát (1,2%).

Madách szerzősége ellen szólnak természetesen azok a rossz olvasatból eredő torzulások, melyeket Madách a másolás közben elkövetett.²⁷ Ezek száma azonban nem nagy, és saját szövegében is követett el hozzájuk többé-kevésbé hasonlókat.²⁸

Bóta érvelését nem tartjuk elég meggyőzőnek ahhoz, hogy az I. k. 2. füzetének szerelmes verseit Rimay nevéhez kössük, de elegendőnek tartjuk ahhoz, hogy e verseket elválasszuk Madách Gáspár nevéől. Ezeket az írásokat a *Rimay – Madách-k.* ismeretlen szerzőtől származó versei közé soroljuk.

Az *Orvosság az dögös pestis halálban és A parázna életéről* szóló elmélkedések versbetétjeit (49 db.) teljes mértékben jellemzi az egyéb Madách-versek formai kidolgozatlansága, ütemezési bizonytalansága, a verssorok szótagszám ingadozása, a művészietlen rimelés. A kéziratban található tömémentelen áthúzás, betoldás, simítás, a lapok alján és a lapszéleken olvasható vagylagos fordításrészek semmiképpen nem erédhetnek a pusztán másoló Madách kezétől. Madách szerzőségére vallanak a paráznaságról szóló értekezés versbetétjeinek és Madách egyéb verseinek gondolati, kifejezésbeli párhuzamai, átvételnek tetsző stílári egyezései, mint amilyeneket találunk a 12, 13, 36, 47. betét meg a *Feséget ne végy magadnak*, a *Balassa János éneke*, a *Bendő Panna éneke*, *Az mi lehetséges*, *Az gonoz aszoni alatról* versek között.

Madách Gáspár verseinek tartjuk a ma lappangó, Radványzsktyól „Sajo-kazai c. III.” néven emlegetett kézirat darabjait is.²⁹ Az apró versecskék két ciklus részei. 7 két-kétstrófás verseike az érényekről szól, 6 változó terjedelmű rövid vers pedig a főbünökről. E versikéknek ugyanolyan vagy éppen ugyanaz a képsorozat lehetett az alapja, mint amelyikről Rimay két kidolgozásban is elkészítette az *Encomia virtutum* c. munkáját. Az „Okosság is vette kezében tükörít”, „Mérő serpenyőjét igazság is tartja”, „Az égen emelte az ő két szemét”, „Negyedik rendben látod az orozslánt” kifejezések határozottan képleírásokra mutatnak. A Rimay költemény és a Madách-versikék tematikai és kifejezésbeli párhuzamaiból nem következtethetünk arra, hogy itt Rimaynak egy harmadik feldolgozásával állunk szemben Madách kezeírásában. A párhuzamok a Rimayt utánzó Madáchra vallanak. A versikék a félben maradt sorokkal, javítgatásokkal, szótagszámhibákkal – Madách első fogalmazványai. E verscsoport utolsó tagjában³⁰ megtaláljuk a *Borral szerelmmel* kezdetű Catoi elmélkedés 17–20. sorait.

²⁵ Kiad. RADVÁNSZKY: RJ munkái. 23–35.

²⁶ A *Szerelmtől csak kár* kezdetű vers utolsó strófájára utalunk. Vö. a „Bendő Panna éneke” 10. sz. ával és „A parázna életéről” 13. versbetétjével.

²⁷ Vö. BÓTA: i. m. Elsősorban: *Síkös oruivel: Sű keseruiuel helyett (Ne gondold szerelmem 3. sor) és Bochiassat: Bukássat helyett (Ércnél kösziklánál 20. sor)*

²⁸ „Kronyka etc.” 44. sorában: Harom pntes fazekben helyett; *Borral szerelmmel* 11. sorában: ragalmazásra okot nem adhatnál helyett: okol nem adhatnál stb.

²⁹ Kiad. RADVÁNSZKY: RJ munkái. 109–14.

³⁰ *Reszeges embernek czégere az pohár* Uo. 114.

A *Rimay – Madách-k.* terméséből tehát az Eckhardt által Rimay műveként nem publikált anyagból az I. kötet 15 szerelmes versét, a II. kötet *Pöngését koboznak* kezdetű darabját és a III. kötetből a *Wesselényi Ferenc nevére szerzetelt verseket* nem költjük Madách Gáspár nevéhez.

*

A *Rimay – Madách-k.* anyaga szerzőségének vizsgálata közben olyan megállapításokra jutottunk, olyan új adatokra bukkantunk, melyek révén lehetségessé válik a szakirodalom néhány tévedését kiigazítani, illetőleg néhány részletkérdést kiegészíteni.

1. Eckhardt Sándor Rimay ÖM 172. lapján azt írja, nem tudni, Š. Adamovič milyen alapon közölte, hogy Madách Gáspár apját Rimay Jánosnak az apja, Rimay Gergely térítette a protestáns hitre.

Ebben a változatban az adat a magyar szakirodalomban valóban ismeretlen. Palágyi Menyhért,³¹ valamint Radvánszky³² azt írja, hogy az áttérítő maga Rimay János volt.

Az OL Madách-It.-ában egy XVIII. század végi vagy XIX. század eleji, aláírás nélküli, befejezetlen latin nyelvű írásban³³ a sztrégovai templom történetével kapcsolatosan az olvasható, hogy Madách Péter, aki egészen katonás természetű ember volt (erat vir pure militaris), és rokona, Rimay János iránt végtelen bizalommal viseltetett (extrema erga affinem litteratum fiducia ductus), az ő rábeszélésének engedve hagyta el ősei hitét. Madách Péter életének abban a szakaszában lett tehát lutheránussá, mikor még atyafiságos viszony volt közte és Rimay között. Később ugyanis a barátságuk erősen megromlott.³⁴

2. A fenti adatot Latkóczy Mihály losonci gimnáziumi tanár írhatta ki Radvánszky számára, aki személyesen nem tanulmányozta a Madách-levéltárat. Ezért kerülhetett bele Madách Gáspárról szóló tájékoztatásába az a tévedés, hogy azokat a leveleket, melyek a levéltárban Madách Gáspár aláírásával az 1646. esztendőből fennmaradtak, költőnk írta fiához. Ebből következtetett azután, hogy Madách Gáspár halálát az 1647. évre tette. A szóban forgó levelek azonban a kecsesényi ágából származó orvosíró Madách Gáspár levelei Madách Jánoshoz, „jó akaró *öccseurához*” (A címzésekben „Domino fratri mihi observandissimo” áll.)³⁵

A Madách-levéltárnak költőnkhez fűződő utolsó emléke János fiának hozzá 1641. márc. 19-én Galgócra keltezett levele, melyben apjától otthoni híreket kér.³⁶

A levéltár anyagából nem állapítható meg Madáchnak sem születési ideje, sem halálának a dátuma, de magánéletét és közszereplését is csak hiányosan tudjuk rekonstruálni. Nem nyújt ehhez segítséget a Nógrád megye levéltára sem, mert ennek anyaga részben még Fülek 1682-i ostromakor, részben a II. világháború következményeként megsemmisült. Az 1610–1683 közötti évekből megmaradt egyetlen iratköteg Madách Gáspárról semmit sem mond. Ami hivatali működését megvilágíthatná: a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, éppen 1602. júl. 23. és 1652. közötti időszakból hiányoznak, a bírósági jegyzőkönyvek csak 1652-től, a nyilvánító törvényszékiek pedig csak 1699-től maradtak ránk.

Szerencsére a Madách-It. adatait kiegészíti a Balassa-család levéltárának Madách Gáspár személyét is érintő több irata, köztük Madách kezeírásában fennmaradt adóslevelek, bírósági akták, leginkább az egymással örökké veszekedő Balassa-testvérek, de magának az írónak ügyeiről is.

A különböző helyekről előkerült aktákból kitűnik, hogy Madách Gáspár 1617–1620 között Nógrád m. egyik szolgabírája volt. Páréves hézag után, az 1625–1631 közötti időben a megye esküdtjeként sűrűn találkozunk a nevével. Ezután megint néhány éves űr következik: 1635. jún. 18-tól a másodalispáni tisztséget viseli. 1639-ben is még szerepel ebben a minőségben. 1640-ben újra mint a megye egyik esküdtje ír alá aktákat.

A Balassa-It.-ban található Madách Gáspár kezeírásában Balassa Imréné, Bosnyák Judit ellen jobbágyainak a Madách jobbágyaival szemben elkövetett hatalmaskodásai miatt benyújtott 3 kereste.³⁷ Mindegyik külzetén, ugyancsak Madách fogalmazásában, az alispáni utasítás 1640. jún. 23-i kelettel. Ezek – eddigi ismereteink szerint – Madách Gáspár kezeírásának utolsó emlékei. Az eljárások végét már nem érte meg. Mindhárom iratra rávezették: „Ezekről, mielőtt hogy ez ideő alatt megh talalt halnj Madats Gáspar Vram, a' Relicta más Terminust foghia jeövendeoben kéretny.” A perekben a döntést az özvegynek 1643. ápr. 17-én újra megindított eljárására 1643. jún. 6-án hozták meg (a 3 közül csak egyben pozitív eredménnyel).

³¹ Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. 32.

³² I. m. ItK 1901. 129.

³³ Radvánszky uo. Madách Sándor feljegyzésének mondja. Madách. It. IV. cs. 52.

³⁴ Lásd erről Rimay leveleit Eckhardt: RJÖM 234, 235, 333.

³⁵ OL Madách-It. I. cs. 22, 24.

³⁶ Uo. I. cs. 25.

³⁷ OL Balassa-It. 9. cs.

A Balassa-It.-ban van Balassa Imrénének egy 1643. febr. 26-án kelt, Bene Anna, *néhai* Madách Gáspár özvegye ellen beadott keresete.³⁸ Ekkor tehát már Madách Gáspár nem élt. 1641. márc. 19-én a fia még levelet írt neki. E két időpont között, 1641-ben vagy 1642-ben kellett meghalnia.

3. Semmiképpen sem írhatta tehát a *Wesselényi Ferenc nevére szerzetett versek*-et 1646-ban. Madách azonban kapcsolatban állhatott Wesselényivel. Füleik, melynek Wesselényi kapitánya volt, csak néhány km-re fekszik Alsósztrégovától. 1640. jan. 5-én Jákoffi Ferenc hagyatéka ügyében pl. együtt szálltak ki a rahói kastélyba és folytattak le divisionális eljárást.³⁹ A füleki kapitány számára vagy az ő nevében Madách elvileg írhatott verset, bár ez lenne az egyetlen vitézi tárgyú írása.

4. Mint annak idején Rimay, Madách is állott a Balassák szolgálatában. A Besztercén lakó Simon bizalmasa volt, őt szolgálta. 1636. ápr. 10-én az ő gondviselőjeként látta törvényt Nógrád megye úriszéke előtt. A szófagadatlanúságért elítélt jobbágyok büntetéséből a Balassa Simon 2/3 része mellett, ő kap 1/3-ot.⁴⁰ 1637. dec. 22-én Balassa Menyhért ír neki, mint Balassa Simon kékkői jószágai prefektusának.⁴¹ Simon jószágai gondviselőjeként emlegeti őt Balassa Ferenc is az 1639. dec. 11-én bátyjához intézett levelében.⁴² Ebből az esztendőből Balassa Simonnak 3 hozzája írt levele is fennmaradt.⁴³ Mindháromban érdekeinek kíméletlen védelmére biztatja, és kéri oltalmazza gonosz ellenségei, a hatalmaskodók ellen, hogy azok „ne poczkazzanak tebbé rajta.” Balassa Simon gonoszakarói bizonyára legfőbbképpen a testvérei és nagybátyjának Balassa Imrénének az özvegye. Az erőszakosságok, hatalmaskodások, jószágelhajtások, jobbágyölések, jogtalan szénakaszálások, dézsmaborok visszatartása stb., stb. miatt a megindult eljárások tömegéről vallanak ugyanis ezeknek és a következő éveknek a Balassa-It.-ban fennmaradt iratai. Leveleiben Balassa Simon haláljáról biztosítja Madách Gáspárt. „Valami haramlik en samomra, annak harmad reset Kdnek adtam” (Az 1639. máj. 5-i levélben). Biztatja, szolgálataiért elégitse ki magát a keze alatt lévő pénzből, állapotokból: „Egi soual, valamibül akar, abbul tegyen Kd satisfactiot maganak” (1639. máj. 25-i levélből). A Balassa-It.-ban számos akta bizonyítja, hogy a Balassa Simon nevében protestáló, ügyeiben prokurátorként szereplő költő rászolgált ura bizalmára.

Madáchnak a Balassa-család tagjaival való kapcsolatai megerősítik azt a feltevést, hogy ő írta a *Balassa János éneké-t*. Balassa János, akiről a családi levéltár szintén gazdag forrásanyagot tartalmaz, Balassa Zsigmondnak volt a legkisebbik fia. A legidősebb Simon volt.⁴⁴ Őt emlegetik az iratok „director bonorum, frater natu major”-ként. A testvérek rengeteget pereskedtek, veszekedtek egymással; együttesen és külön-külön nagybátyjukkal Balassa Imrével, majd ennek özvegyével. A testvérek közti viszony illusztrálására és némileg a *Balassa János éneke* aláfestésére idézzük Balassa Ferencnek Jánoshoz intézett egyik levelét 1633-ból. (Az aláírás olvashatatlan, jobban mondva csak a kezdőbetűket tartalmazza, de az írás jellegéből kétségtelenül megállapítható, hogy Balassa Ferenc írta.)

„Balassi Janosnak, ha annak merem neuzelni, illendöben Zolgalatomat irom.

Te feslet Erkölczü Balasa Janos Irod nagi erdemletlenöl leuelemre Valast s irod hamisadat lennem, kiben tekeletlenöl hazuds, mert soha sem retet kasalo kasasod nem uoltam, sem compromissumnak bontoya nem tapastaltadtam, de el hid ez trifalassert el nem megis [mégysz] , megh teglazot Balasi Ferenc Uram, de bizoni Jobban megh teglznak. Iggel Jaro baguli Attiafi Isten terichen Jora ha uised. Solgalok mind attiafi s ha nem, el lehetek nalad nelkul.

Beszterce 27 Aug. Ao 1633.

Amicus talis, qualem me esse uouerit
(Aláírás)⁴⁵

A *Sodomához hasonló* kezdetű verset olvasva, lehetetlen nem arra gondolni, hogy az a vár, melyről Madách a 41. sorban beszél (Nem illien Vala ez előt ez e Vaar), melyen erőt vett a „veres semeő hohar”, ahol most a sok rossz lakik — nem a tolvajkodó, prédáló, paráz-

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ OL Madách-It. I. cs. 13.

⁴¹ Uo. 14.

⁴² OL Balassa-It. 9. cs.

⁴³ OL Madách-It. I. cs. 16a és b, valamint 18.

⁴⁴ ECKHARDT Simont mondja a legfiatalabbnak, Andrást a legidősebbnek (RJÖM 406.). GERÉZDI Balassa Zsigmondnak 3 fiáról tud (i. m. ItK 1965. 690.)

⁴⁵ OL Balassa-It 8. cs.

nálkódó, egymást büzlő Balassák vára. Ez ideig nem sikerült még megállapítanunk, kire vonatkozhatik a 42. sorban a „Zold publican Madara” utalás, akinek a várban lakása idején ismeretlen volt a sok fertelmesség. Talán Balassa Zsigmondné, Zborowsky Erzsébetre? 1623. szept. 21-én, kevéssel Balassa Zsigmond halála után Rimay azt írja neki, nem akarózik Kékkőre mennie, ott nagy ellentétek vannak a testvérek közt. „Ki tudná megírni hogyan és miként megy ott minden összevissza, hogy történik minden lehetetlenül, az összes dolgok visszajukra mennek”.⁴⁶

Madách, Balassa Simon kékkői prefektusaként jól ismerhette az ottani állapotokat. Már a *Kronyka etc.* című versében is, mintha a kékkői udvar hazudozót vette volna célba. Balassa Ferenc levelében az ímént olvastunk a „feslett erkölcsű”, „tökéletlenül hazudozó”, „baguli atyafi”-ről. A családi levéltár gazdag anyagot őrzött meg a testvérek egymás közti viszonyáról. Elsősorban zálogleveleket, hatalmaskodásokról, erőszakosságokról, osztozkodásokról, tehát gazdasági természetű ügyekről, perekről. Az a kép, melyet az akták a testvérekről dokumentálnak, összevág azzal a portréval, amit Madách fest:

Minden roz gaz erkolts te benned Vagion
Tokelletlenszeg benned neő Nagion
Hazugsagnak akla hívatol mondom,
Alhatatlansagnak feske Nagi Vagion.

Latorszagnak fiai benned lakosnak.
Kik tsak örwlnek az Tolwailasznak,
Tagulasza ninczen az Szok lopasnak,
Fiaid merwlnek nagi predalasznak . . .

Attiafuszagnak benned Nagi romlasza.
Fertelmesegnek benned bomlasza,
Attiafiak kozöt Valo rut Agiassa,
Egjk mint masik kuttiat vgj assa.

Balassa Jánosnak Palojtán lakó solymocskájára gondolva, említést érdemel egy 1632. márc. 12-i keletű irat, mely szerint Balassa János Vásáros Palojtán egy házhelyet juttat Kudán Imre nevű szabadosának tartozékaival, hogy ezért neki Kékkőn szolgáljon.⁴⁷

Ferencnek éveken át familiárisa, ispán-prefektus-féléje Palojtai Imre, aki 1631-ben Palojtán lévő kuriáját, jószágát zálogosítja el Ferencnek, mely jószág azután éveken át cseréberé tárgyát képezi a Kékkő várban keltezett és nem egyszer Balassa János aláírásával is ellátott iratok tanúsága szerint. Ez a Palojtai Imre Jánosnak is tett szolgálatokat: pénzt vett át tőle, holmi aranygyűrűk kiváltására (1632. febr. 13.), megbízásából bort vásárolt neki (1636. márc. 27.).⁴⁸ Talán Kudán Imre vagy ez a Palojtai Imre és a palojtai jószágok is valami szerepet játszottak Balassa Jánosnak „solymocskájával” való dolgában.

5. Eckhardt Sándor Balassi Bálint ÖM 6. lapján, mint Balassi és Rimay költészetének propagátoráról, említést tesz Ráday Andrásról, aki a „XVII. század végén nógrádi alispán volt”, és „felesége, Madách Zsófia révén sógora volt Madách Gáspárnak”. Ez a Ráday András nem a század végén élt, hanem a század első felében. Már 1620 táján felesége volt Madách Zsófia, aki 1642-ben vagy 1643-ban halt meg. Ráday András (Ráday Gedeon öse!) tudósít egyik levelében⁴⁹ a Madách Gáspárnál meglevő 37 Rimay istenes-versről. Személyével kapcsolatosan a Madách-It.-ban, Madách Gáspár kezeírásában olvasható egy memoriale,⁵⁰ mely fontos család-történeti dokumentum, fényt vet a Madách-család vagyoni állapotára, illetőleg a testvérek közt a jószágok miatt keletkezett torzalkodásokra.

Eszerint Madách Gáspárék négyen voltak testvérek: Zsófia, Gáspár, György és Anna. Közöttük az első vagyonfelosztás 1620-ban, anyjuk halála után ment végbe. 1631-ben, a legkisebb testvér férjhez menetelekor Ráday András sógoraitól az apai és anyai jószágok „egyenlő igazsággal való” megosztását kérte.⁵¹ Ez meg is történt. Anna azonban hamarosan meghalt. Ekkor Rádayék a részéből rájuk eső örökséget követelték. Meg is kapták. Ennek ellenére 1636-ban újabb követeléssel léptek fel, miután új osztozkodási rendeletet eszközöltek ki a nádortól. Ez a fellépésük bírta rá Gáspárt a memoriale megírására és arra az elhatározásra, hogy nem hagyja tovább néniének a kezén a régebben „atyafiságból” neki átengedett, de a leányágat

⁴⁶ ECKHARDT: RJÖM 406–7.

⁴⁷ Nógrád m. It. Acta antiqua 1. cs.

⁴⁸ OL Balassa-It. 8. cs.

⁴⁹ Lásd ECKHARDT: RJÖM 161.

⁵⁰ OL Madách-It. V. cs. 21.

⁵¹ Uo. I. cs. 9.

nem illető jószágokat. (Említés történik a memorialében bizonyos alsósztrégovai házhelyekről is, melyek Rimay Jánoséi voltak, s melyekért a Madáchok pereskedtek!)

6. Rimay János haláláról egy ismeretlen levélíró tudósította Madách Gáspárt.⁵² A levélben többek között szó van egy Debrecenben nyomtatott Dictionariumról, mely Rimay tulajdonában volt, melyhez hozzá volt foglalva Cato morális könyvecskéje. A levélíró azt kéri Madáchtól, hogy más apró könyvvel együtt juttassa el hozzá ezt a könyvet a Rimayra való „jó emlékezetül”.

Kétkedünk benne, hogy Madách Cato morális könyvét elküldte a levélírónak. Valószínűleg megtartotta magának, és a Cato mondások versbe szedésekor ezt a debreceni nyomtatványt⁵³ használta. Nemcsak a latin szöveget vette át ugyanis a debreceni kiadásból, hanem az annak idején iskolai használatra készült magyar prózai fordítást is felhasználta, belegyömszölte a maga verses feldolgozáiba. Ennek illusztrálására álljon itt az I. könyv 28. distichonjának debreceni fordítása és Madách Gáspár verse.

„Az mi alaulo, te azt ittelied draganak, az mi penig draga, azt alaulonak. Ez keppen sem magadnak fösuen nem leszesz, sem penig egebek fösuennek nem tartanak teged.”

„Mi az ala walo, Te itild dragának,
Es az mi dragha, azt ala walonak,
Ekeppen fösueni nem lehets magadnak,
Sem penig egiebek fosueninek nem Tartanak.”

Varga Imre

Teslér Lászlóról

Nevét minden rangosabb Vörösmarty életrajz megemlíti; fontosságára maga a költő figyelmeztet, amikor sajátkezü önéletrajzában ezeket írja: „Teslér' biztatása és Kisfaludy Károl' darabjainak előadása megkedveltették velem a' színjátékokat.” „Teslér László művelt, német, francia, olasz nyelvet értő literátor volt, levelezett Kazinczyval...” —írja Tóth Dezső⁵⁴ — „A drámai érdeklődésű Teslér... ismertette meg Vörösmartyt Shakespeare-rel, Schillert, Goethet is ő adta a Perczel-fiúk nevelőjének kezébe.” Am Vörösmarty és Teslér barátságának már Gyulai is jelentőséget tulajdonított, hangsúlyozva, hogy „Teslér leginkább az újabb kor irodalmát tanulta, melyből az ifjú költő majd semmit sem ismert... Teslér nemcsak idősb, hanem miveltebb is volt...”⁵⁵ Szokás a vele foglalkozó néhány sorban még azt is megemlíteni, hogy pap volt, és drámákat írt, amelyek azonban nem maradtak fenn.

Életrajzírója, Hajas Béla⁵⁶ és nyomában Horváth Károly⁵⁷, valamint Brisits Frigyes⁵⁸, egy művelt, tudományos érdeklődésű literary gentleman sima életpályáját rajzolják meg, aki szép csendesen éldegélt vidéki magányában, levelezett jeles írókkal, köztük Vörösmartyval —akit egy időben a biztos kenyeret jelentő ügyvédségre is rá akart beszélni⁵⁹—muzsikált barátai-val, sőt zenekart is szervezett, és ezt az idillt csak 1848 zavarta meg, amikor „bükkösi öregemberek tanúsága szerint tüzes beszédeivel nagy csapatot tudott verbuválni honvédnek, s maga vezette le Palánkára. Hazafias érzelmei azonban szomorú sorsra juttatták. A bécsi kormány ellenséges szemmel nézte működését, 1849. február közepén megfosztották plébániájától s börtönbe hurcolták. Scitovszky püspök közbenjárására szabadon bocsájtották ugyan, de állását nem nyerte többé vissza... Egy ideig Pécsen lakott, tavasszal felesfai szőléjébe költözött, itt érte utol a halál 1849. augusztus 22-én. A bükkösi halotti anyakönyv kolerát jelöl meg a halál okának”.⁶⁰ Műveiről és könyvtáráról egyértelműen azt állítja Hajas Béla, hogy elvesztek.

Téved azonban Gyulai Pál, amikor Teslért úgy jellemzi, mint akit leginkább az újabb kor irodalma érdekel; és alapvetően tévesek azok az életrajzvázlatok is, amelyek Teslér zökkenőmentes életét (negyvennyolcig) és kiegyensúlyozott egyéniségét sejtetik. Ránk maradt

⁵² Lásd ECKHARDT: i. m. 168.

⁵³ Libelvs elegantissimus... Az az igen szep könyueczke... Debrecen 1591. RMK I. 239. (A második kiadás ugyanítt jelent meg 1597-ben.)

⁵⁴ TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. 17.

⁵⁵ GYULAI PÁL: Vörösmarty életrajza. Franklin-Társulat, é. n. 30.

⁵⁶ HAJAS BÉLA: Teslér László. ItK 1932, 88–89.

⁵⁷ HORVÁTH KÁROLY jegyzete Vty. Akad. Kiad. I. köt. 624–626.

⁵⁸ BRISITS FRIGYES jegyzete Vty. Akad. Kiad. XVII. köt. 329.

⁵⁹ TÓTH DEZSŐ i. m. 113.

⁶⁰ HAJAS BÉLA i. m.